

Durst Judit

„Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias „beágyazottak és kívülálló” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében¹

Az alábbi tanulmány azt vizsgálja, mennyire alkalmazható a Norbert Elias-i „Beágyazottak és kívülálló”, vagy másképpen „Csoporttagok és kirekesztettek” figurációs elmélet a Magyarországról kivándorló roma migránsok esetében. Konkrétabban fogalmazva, mennyiben segít megérteni a roma migránsokkal szemben Európa-szerte alkalmazott kirekesztés, (a csoporton kívül álló) idegen-képzés mechanizmusainak gyökereit – mind a kibocsátó országok szintjén, mind pedig maguknak a roma migránsoknak a csoportján belül. A dolgozat egy nemrég indult, hosszabb távú migrációs kutatás első pilot projektjének a részeredményeit igyekszik bemutatni – e műfaj minden korlátjával együtt. Egy kanadai nagyvárosban és egy angliai iparvárosban végzett etnográfiai terepmunka eddigi eredményeire alapozva, megpróbálja illusztrálni azokat az általános, orszákontextustól független mechanizmusokat, amelyeknek révén egy viszonylag „láthatatlan” kisebbségként érkező bevándorló csoportból egy, a „közbiztonságra veszélyes”, látható migráns csoport válik, akitől a befogadó társadalom biztonsága és jóléte érdekében jobb lenne megszabadulni. A kanadai és az angliai roma migráció történet legújabb fejezetének bemutatása mellett rávilágít arra is, hogy a különböző „beágyazott és kívülálló” figurációs szintek hogyan hatnak egymásra, illetve, hogy ezekkel kölcsönhatásban, maguk a roma migránsok hogyan konstruálják meg a saját csoportjukon belül ugyanezeket a kirekesztő mechanizmusokat, megpróbálván elkülöníteni maguktól a „dögös” vagy „budaras” vagy akár „oláh-cigány”-nak nevezett, „legalja” réteget...

Kulcsszavak: beágyazottak és kívülálló, figurációs elmélet, migráció, romák, a megkülönböztetés mechanizmusai, kanadai és angliai kivándorlás

BEVEZETÉS

Móna 2011 januárjában költözött ki Torontóba. Családostól, két fiával, hogy a gyerekeknek jobb jövője legyen. Még épp azelőtt, hogy Kanada megszigorította volna bevándorlási törvényét, aminek következtében az ország 2011 decemberétől már nem fogadott menekülteket Kelet-Európából, mondván, abban a térségben „biztonságos országok” vannak, ahonnan senkinek nem kell elmenekülnie.

¹ Szeretnék köszönetet mondani Hadas Miklósnak, aki nélkül e tanulmány nem született volna meg. Hálával tartozom még Kalla Évának, a kanadai interjúk elkészítésében nyújtott, pótolhatatlan segítségért, és Plugor Rékának, alapos szerkesztői munkájáért.

Mónával a torontói Roma Közösségi Házban találkoztam. Virágmintás színes blúzt viselt, amire ráomlott hosszú fekete haja. „Otthon fel nem mertem volna venni ilyen felsőt. Mert bár izléses, de cigányos. És a hajam is [emiatt] mindig rövid volt és világos vörösre volt festve. Most teljesen másképp nézek ki, mint otthon. Sokkal lazább vagyok. Talán életemben először érzem azt, hogy szabad vagyok, és föl is írtam a netre, hogy végre nem a bőröm a skarlát betűm...”

Móna, aki családjá egyedül életben maradt gyermekeként nőtt fel, úgy emlékszik vissza gyerekkora élményeire, hogy abban a magány, a kirekesztettség, és a kívülállóság érzése meghatározó volt számára: „Az én szüleim teljesen, nem is integrálódni, hanem asszimilálódni akartak. Teljesen elszeparálták magukat a roma közösségtől... Nem tartottuk a hagyományokat, nem beszéltük a nyelvet. Sőt, hogyha valaki ilyen cigányosan viselkedett, vagy öltözködött, az szégyennek számított a családban”.

Móna már korán, az általános iskolában (ahol ő volt szinte az egyetlen cigány gyerek) megtapasztalta, mit jelent kívülállónak, kirekesztettnak lenni: „Az első évben gyakorlatilag, mikor mentem iskolába, sírtam. Utolsó padba kellett ülni, egyedül kellett ülni. Csúfoltak. Kítaszított voltam, kiközösített... De a tanárain nagyon rendesek voltak, gyakorlatilag nekik köszönhettem, hogy aztán befogadtak a gyerekek. De addigra már eléggé megsérültem. És ez is, hogy befogadtak a közösségbe, azt jelentette, hogy volt ugyan barátnőm, de mindig én voltam a boszorkány a játékban – ugye ezek a negatív szereplők.”

A kirekesztettség érzése gyakorlatilag végigkísérte Móna felnőtt éveinek nagy részét is. Szinte az összes munkahelyén azt kellett tapasztalnia, hogy cigány származása olyan testén viselt bélyeg, amitől akárhogy is igyekezett, nem tud megszabadulni: „Nagyon megalázó helyzeteken mentem keresztül, amikor munkát kerestem. Ugye, telefonon volt munka, odaértem, nincs munka. Volt olyan bölcsődevezető, aki gyakorlatilag megmondta a szemembe, hogy hiába van itt a jó bizonyítványom – abban az időszakban, ’93-ról beszélünk, még egy egészségügyi érettségi az nagyon jó bizonyítvány volt –, hiába van meg a képesítésem, ő a bölcsődébe takarítani nem vesz fel cigányt, nemhogy gyermekgondozónak!”

Móna később, már gyerekek és munka mellett főiskolai végzettséget szerzett, elvégezvén a szociális munkás szakot. Ezzel egy új szakasz kezdődött el számára, ám egy idő után elviselhetetlenné vált az eleinte rajongva szeretett munkakör: „Imádtam. Hát több száz gyereknek változtattam meg az életét. Mintha az Isten is odaküldött volna erre a pályára. És hát ezt csináltam tizenegy évig... De az utolsó években már nagyon nehéz terepen voltam. A hetedik kerületben, a gyerekjóléti központban iszonyatos problémákkal találkoztam. És huszonöt eset helyett, amit a törvény előír, nyolcvan-kilencven esettel dolgoztunk, ráadásul a végén már szupervízió nélkül. Úgyhogy azt mondtam, vagy belehalok, vagy kilépek.”

Móna végül nem is maga miatt, hanem a gyerekei végett döntött úgy, hogy elég volt az otthoni életből, és inkább megpróbálkozik új életet kezdeni Kanadában, ahol nincs „cigányozás”, nincs etnikai alapon történő megkülönböztetés, és ahol munkát és vele együtt megélhetést is könnyebb találni: „Egyszerűen azt mondtuk, hogy otthon már nem. Nem bírjuk tovább. A gyerekeimet folyamatosan bántalmazták, zaklatták. Jobban féltettem őket a rendőröktől, mint a bűnözőktől. Volt olyan, hogy a fiam jött haza edzésről, és egy szál alsógatyára levetkőztették... És míg a nagyfiam lerázta magáról ezeket a dolgokat, addig a kisfiamnál – ő hajlamos a depresszióra –, egy olyan poszttraumás stresszes állapot alakult ki, egy szörnyű, bőrfejúekkel való incidens után, hogy elviselhetetlen volt már. És akkor azt mondtuk, hogy jövünk.”

Mónaék, akárcsak a legtöbb roma (és sok nem roma) származású magyar kivándorló, menekültstátuszért folyamodtak Kanadában – nem csak az őket ért otthoni, etnikai diszkrimináció okán, hanem azért is, mert ez a státusz (a vele járó ingyenes állami juttatások révén) megkönnyíti, hogy az is új élettel próbálkozzon, akinek nincsenek kint ismerősei vagy rokonai, és nem rendelkezik még munkavállalási engedéllyel. Móna így indokolja kérelmének jogosságát: „Ezt nem tudja egy kanadai felfogni, hogy okés, lehet, hogy nincs igazi életveszély [Magyarországon] – bár szerintem sokszor van –, de az, hogy úgy kelljen felnőni nemzedékeknek, hogy te kisebb, vagy alacsonyabb rendű vagy, te nem embernek számítasz. Hát nekem volt olyan, hogy a kisfi-amnak az óvónő, képzeld el, megsikálta a könyökét meg a térdét, mert azt hitte, hogy piszkos... Holott csak ugye, hogy barna a bőrünk, látod, feketébb. És nekem a térdem olyan fekete, mint a korom... Szóval, hogy így nőjenek fel emberek meg gyerekek, hogy én, basszus, egész életemben majdhogynem már hipóztam a bőröm otthon, hogy világosabb legyen. A hajamat is mindig világosítottam, nemhogy még haját fölvarratok, és akkor fekete hajam van, érted?”

Móna életében először nem érzi magát kirekesztettnek, csak attól fél, hogy a kanadaiak, „amazok”, a „rossz” viselkedésű, újonnan érkezett magyar bevándorló csoportok miatt őt is hazaküldhetik. „Én itt, ellentétben Magyarországgal, egynek érzem magam közülük [a Kanadában élők között]. Itt nincsenek határok, nincs az, hogy milyen a bőröd színe. Hát egyedül az, hogy ugye, ha megtudja, hogy magyar vagy, akkor már rosszul van, hogy jaj, Istenem. Itt most már inkább ez van: nem dzsipsziznek [gypsy, vagyis cigány – a szerk.], hanem magyaroznak. Jó, itt azért elég sok magyar él cigánynak lejelentkezve, és azok is csinálják a lejáratást. De megint mi szenvedünk a leginkább tőle... Nem tudom, mi lesz velünk. Én nagyon félek. Nem akarok hazamenni. Ha kell, férjhez megyek inkább, de nem, nem megyek haza. Főleg azok után, hogy megtapasztaltam, mennyire jó ez a szabadságérzés. Hogyha nem maradhatunk, akkor valami európai uniós országba megyünk, ahol több szín van.”

Tüdő, Mónával ellentétben, nem Kanadában, hanem Angliában próbált munkát találni, miután úgy ítélte meg, hiába van több szakmája (hegesztő, kőműves és vízszelő), otthon lehetetlen cigányként olyan munkát találnia, amiből el is tudja tartani a családját. Kanadába nem ment, mert „nem volt, aki megfinanszírozza az útiköltséget, én pedig azért nem fogok ott dolgozni, hogy aztán hónapokig a kamatosoknak fizessem vissza az [utazásra] kölcsönadott pénzt”.

Angliát azért választotta, mert már évek óta ott lakik az unokanővére, aki a kezdeti időkben befogadta őt. Tüdő két évvel ezelőtt ment ki Angliába, de végül is csak fél évet maradt, mert családi ügyek (a beteg kislánya) hazaszóltatták. Mostanra azonban rendeződni látszanak ezek az ügyek, így Tüdő azt tervezi, hogy végleg szeretne visszamenni a szigetországba. Ezért is tanul itthon angolul, mert, ahogy mondja, kint megtanította a pakisztáni munkaadója (akinek anno az unokanővére mutatta be) a legfontosabb tudásra – nevezetesen, hogy aki kicsit beszél, az keveset is keres. „Én ehhez a pakisztáni vállalkozóhoz akarok visszamenni. Ez egy nagy rokonság, gondolom, mert mindig mondta, hogy a kuzinom [cousin, azaz unokatestvér – a szerk.], elvitt a rokonaihoz, mert a rokonainak kellett építőipari munkákat csinálni. Ezekre a munkákra kint van igény, csak annyi, hogy valamit kell angolul beszélni. Én ezért is próbálok magam tanulni, mielőtt visszamegyek.”

Tüdő szeme előtt az lebeg célként, hogy ha majd visszamegy Angliába, saját vállalkozást fog nyitni, összeállva a pakisztáni vállalkozó ismerőseivel. De egyelőre ki kell várnia az alkalmas időpontot a kiköltözésre. „De viszont egyet tudok, hogy ez egy szerencsétlen időszak most

Angliában, mert a románok most kapták meg, hogy polgárok.² És az angolok, a média úgy beharangozta – tudom, mert szoktam tanulni angolul –, és mindig ki van írva, hogy rúgjuk ki a kelet-európaiakat. Ezért most nagyon nehéz lesz Angliában... Egyébként a sok romának nagy lehetősége lenne kint, csak vállalkozni kellene úgy, mint ahogy a pakik [pakisztániak – a szerk.] csinálják. Csak egy ember kéne, aki összefogja. De ilyen egyelőre nincs.”

Keszeg viszont – akinek története tipikusnak tekinthető a Borsodból kivándorolt romák esetében –, mind Kanadában, mind Angliában szerencsét próbált. Kanadában közel másfél évet volt kint a családjával. Torontó egyik bevándorló negyedében laktak, egy Eastlodge-nak nevezett bérháztömbben³. Terepmunkánk idején, 2011 tavaszán az Eastlodge gyakorlatilag már annyira szegregálódott, részben a Borsod megyéből érkezett romák tömeges megjelenése következtében, hogy a felületes szemlélő számára úgy tűnt, mintha valamelyik magyarországi városi cigánytelepen járna (Durst 2013). A „bilding”-nek [building] nevezett, többemeletes bérházkomplexum alkotta tömb az amerikai gettóban leírt „red-lining”, szegregáló lakáspolitiká színté minden jellegzetes vonását magán viselte. A környék Torontó-szerte rossz hírnek, többek között a „csövesek tanyája” megbélyegzésnek örvendett. Maguk az itt lakó romák közül is, akiknek mostanában már csak itt adtak ki házat a lakáspiac ügynökei, sokan próbáltak innen elköltözni. Ahogy Keszeg mondja, azért, mert „itt az ember nem meri leengedni egyedül a gyereket, iskolába is úgy járnak csak, hogy egymással mennek. Itt a feká [feketé – a szerk.] úton-útfélen árulják a drogot... De nem tudunk sajnos elköltözni innen, mert annyira megváltozott mostanra a megítélésünk. Bármerre megyünk, addig, amíg angolul beszél a feleségem, van kiadó ház. De mihelyst odaadjuk az ádjít [ID, személyi igazolvány – a szerk.], és meglássák, hogy magyarok vagyunk, már azt mondják egyből, hogy nem elérhető, majd két-három hónap múlva jöjjünk vissza. Eddig huszonhét darab házat próbáltunk meg.”

Keszeg a romák kanadai helyzetének megváltozását annak tudja be, hogy a nagy tömegekben, újonnan jött, tanulatlan cigányok lerontották az összes roma bevándorló helyzetét, mert nem tudtak élni a Kanada által felajánlott lehetőséggel: „Itt nagyon jó romák laktak régen. Aztán kijöttek, én nem tudom, de úgy hívom őket, hogy ezek a *kannibálok*: hát mert megeszik az egész Eastlodge-ot, a bérházat. Most azok jöttek ki, akik a legalja közülünk is. Aki otthon is az volt... Most olyan emberek jönnek ki, akiknek otthon arra nem volt pénzük, hogy egy kiló kenyeret megvegyenek maguknak... Miattuk itt minden meghalt: kártyák, pénzkereseti lehetőség, vasazás. Mindennek lassan vége. Itt már nem adnak neked bankkártyát, ha meglátják, hogy magyar vagy... Itt már nekünk végünk van. Itt két év alatt, tönkretettük azt, mondjuk három év alatt, amit otthon elértünk mondjuk száz év alatt.”

2 Idén január elsejétől a románok (a bolgárokkal együtt), mint teljes jogú Európai Unió tagország állampolgárai, szabad munkavállalási jogokat kaptak Angliában. Az angol sajtó, attól való félelmében, hogy az ezen országokból érkező szegény romák „el fogják özönléni” Angliát, elszipkázván az angoloktól a munkalehetőségeket, riadót fújtak, még jóval január előtt. Bár a félelem alaptalannak bizonyult, hiszen a „kelet-európai romák beözönléséből” nem lett semmi, az ún. romafóbiának elkeresztelt, a nagy volumenű roma bevándorlástól való félelem azóta is nyomon érhető az angol médiában.

3 A tanulmányban szereplő személyek illetve városrészek nevei – interjúalanyaink védelme érdekében – mind fiktív elnevezések.

Keszeg azonban még szerencsésnek mondja magát abból a szempontból, hogy a másfél év alatt, míg kint volt Torontóban, szinte mindig akadt valami munkája az első néhány hónapot leszámítva, amíg segélyen volt. Általában élelmiszer-raktárakban vagy csomagolóüzemekben volt rakodó munkás, ahol a néhány kanadai munkatársától valamennyire megtanult angolul. Így aztán annyi pénzt félre tudott tenni a kint töltött másfél év alatt, hogy abból egy darabig még itthon megéltek, miután úgy döntöttek, a szellemi fejlesztésre szoruló kisgyerekek itthoni jobb orvosi kezelése miatt hazajönnék. „Hát tényleg, a magyar orvostudománynak párja nincs. Ennyiből hátrány Kanada. De amúgy már megbántuk, hogy hazajöttünk. Kanadában tényleg minden lehetőség megvan, itthon viszont semmi lehetőség nincs, főleg egy cigánynak.”

Ezért is döntött úgy Keszeg, hogy néhány hónapnyi itthon tartózkodás után, a Kanadában megtakarított pénz maradékából megpróbál Angliában munkát találni – és ha sikerül, később oda is magával viszi majd a családját. De csak két hónapig tudott Angliában megmaradni. „Pont rosszkor mentem ki. Télen nem volt sok alkalmi munka. Olyan két-három napokat dolgoztam, gyümölcsüzemben csomagoltam, de kevés volt a pénz nagyon. A minimálbért fizették, hat (font) ötvenet, de abból még lejött az adó meg az útiköltség. Az egyik probléma ez volt, a másik meg az, hogy egyedül voltam kint, unokatestvéremnél laktam, és hát ugye ingyen nem lehet senkinél lakni. Szóval, arra, hogy pénzt küldjek haza a családnak, nem volt elég ez a fizetés... Lehet, ha most mennék, sikerülne, de most már nincs rá anyagi fedezet. Azért is próbáltam meg akkor frissen, mikor hazajöttünk Kanadából, mert akkor volt egy kis tőke. De hát nem is mertem nagyon belekölni többet, mert ugye itthonra is kellett, családos ember vagyok... Az egy tévedés szerintem, hogy a romák azért mennek, hogy segélyért. Azt csak egy idő után kapnak, addig viszont el kell tartani magad.”

Három ember Magyarországról, három különböző élettörténettel. Ami közös mindegyikben, az a migráns élethelyzet, és az ezzel járó kirekesztettség megélése – a beágyazott, „öslakos” (native) csoporthoz képest a kívülállók csoportjához tartozás élménye.

A BEÁGYAZOTT–KÍVÜLÁLLÓ FIGURÁCIÓ ELIASI ELMÉLETE

Ez a tanulmány azt vizsgálja, mennyire alkalmazható a Norbert Elias-i „Beágyazottak és kívülállók” – vagy másképpen „Csoporttagok és kirekesztettek” – figurációs elmélet a Magyarországról kivándorló roma migránsok esetében. Konkrétabban fogalmazva, mennyiben segít megérteni a roma migránsokkal szemben Európa-szerte alkalmazott kirekesztés, (a csoporton kívül álló) idegen-képzés mechanizmusainak gyökereit – mind a kibocsájtó országok szintjén, mind pedig maguknak a roma migránsoknak a csoportján belül. A dolgozat egy nemrég indult, hosszabb távú migrációs kutatás első pilot projektjének a részeredményeit igyekszik bemutatni – e műfaj minden korlátjával együtt. Egy kanadai nagyvárosban és egy angliai iparvárosban végzett etnográfiai terepmunka eddigi eredményeire alapozva, megpróbálja illusztrálni azokat az általános, országkontextustól független mechanizmusokat, amelyeknek révén egy viszonylag „láthatatlan” kisebbségként érkező bevándorló csoportból egy, a „közbiztonságra veszélyes”, látható migráns csoport válik, amelytől a befogadó társadalom biztonsága és jóléte érdekében jobb lenne megszabadulni. A kanadai és az angliai roma migrációtörténet legújabb fejezetének bemutatása mellett rávilágít arra is, hogy a különböző „beágyazott és kívülálló” figurációs szintek

hogyan hatnak egymásra, illetve, hogy ezekkel kölcsönhatásban maguk a roma migránsok hogyan konstruálják meg a saját csoportjukon belül ugyanezeket a kirekesztő mechanizmusokat, megpróbálván elkülöníteni maguktól a hol „kannibáloknak”, hol „dögös”-nek, vagy „budaras”-nak, vagy akár „oláhcgány”-nak nevezett, „legalja” réteget.

Elias egy Winston Parva-nak elnevezett, angliai külvárosi kisközösséget, mint „empirikus paradigmát” használ a beágyazott–kívülálló figuráció elemzésére. Az elemzés alapjául egy 1958–1961 között végzett kutatás szolgált, melyet egyik tanítványával, John Scotsonnal közösen készített.

A beágyazott–kívülálló figuráció egy olyan paradigma Elias szerint, amely gyakran eltérő mértékben, de másutt is fellelhető. Az angliai közösségben, mint cseppben a tenger, mikroszkopikus nagytításban fedezhetők fel és elemezhetők az eltérő hatalmi pozícióval rendelkező, egymással kölcsönös függésben lévő csoportok kapcsolatrendszerének jellemzői, illetve azok egyik központi eleme: a beágyazottak részéről kívülállónak tekintett csoport megkonstruálása, megbélyegzése, társadalmi stigmatizációja, és (hatalomból való) kirekesztése. És bár Eliasnak a Winston Parva-i közösség tanulmányhoz írott, elhíresült, és e tanulmány alapjául is szolgáló előszava egy pillanatfelvétel eredményein alapul, Elias szociológiájának egyik fő vonulata, a társadalmi jelenségek folyamatjellegének hangsúlyozása (processual sociology) már itt is jelen van. A hatalmi viszonyokat dinamikájukban érdemes vizsgálni, érvel a szerző, és egyben példát is szolgáltat egy olyan, több szintű modell felépítésére, amelyben a kirekesztés, megbélyegzés különböző szintjei értelmezhetők különféle, a történelem során időszakosan alárendelt pozícióba kerülő migráns csoportok esetében is.

Habár Elias (és Scotson) elmélete két, etnikailag és osztályhelyzete alapján is homogén, munkásosztálybeli közösség empirikus vizsgálatából meríti nyersanyagát, ugyanakkor természetnyek és relevánsnak bizonyult az azóta (Európa-szerte) történő tömeges migráció folyamatainak és hatásának megértéséhez is (Garapich 2007; Loyal 2011; May 2004).

Elias ahelyett, hogy az etnikai-faji dominanciára koncentrált volna – ami a sokszor a lényegi, hatalmi különbségeket elfedő Winston Parva-ban amúgy is eleve hiányzott –, inkább a kirekesztés folyamatának általános, etnikai és osztály hovatartozástól független mechanizmusait akarta hangsúlyozni, ezért is nevezte el analitikus fogalmi keretét a beágyazott–kívülálló csoportok közötti viszonyok elméleti megalapozásának. Ebben az elméletben az idő tényezőjének, vagy ahogyan Elias nevezi, a csoport „társadalmi korának”, „régiségének” (social oldness) van fontos szerepe, amely a beágyazott csoportok összetartásának, kohéziójának egyik alapja.

Bár minden társadalom kitermeli a maga idegenjét (Bauman 1997) az idegen-termelésnek mégis mindenütt közös vonásai vannak. Ezek az elias elmélet szerint a következők. Egyrészt a beágyazott csoportok mindenhol anómiásnak (törvényen kívül állónak, normaszegőnek) tekintik a kívülállókat, másrészt a beágyazottak általában a kívülálló csoportot a *pars pro toto* torzító elvet alkalmazva, annak „legrosszabb” (viselkedésű) kisebbsége alapján ítélik meg. Harmadrészt a kívülállók hajlamosak internalizálni a csoportjukról alkotott negatív képet, a stigmatizációt és a saját csoportjuk megvetését. Végül pedig, a beágyazottak hajlanak arra, hogy a kívülállónak tekintett csoportot „tisztátalannak”, vagy (a velük való érintkezés során) „beszennyezőnek” bélyegezzék meg (Elias 1976).

Mindezen technikák közül számunkra a *pars pro toto* elv gyakorlása tűnik a legrelevánsabb magyarázatnak a roma migránsok esetére. Elias elméletének témánk szempontjából egyik leg-

fontosabb megállapítása az, miszerint a beágyazott–kívülálló viszony egyik strukturális szabályszerűsége a *pars pro toto* (a „résszel magyarázzuk az egészet”) elv alkalmazása a kirekesztés egyik mechanizmusaként. „Egy régóta fennálló csoport [a beágyazottnak nevezettek] hajlamos a hozzá viszonyítottan kívülállónak tekintett csoport egészéhez annak „legrosszabb” metszetére – vagyis anómikus kisebbségére – jellemző „rossz” tulajdonságokat hozzárendelni. Ezzel szemben a beágyazott csoport önképe általában a példaszerű, „nómikus” avagy leginkább normaadó metszetének, vagyis a kisebbséget alkotó „legjobb” tagjainak tulajdonságain alapul” (ibid: 4). Ez a *pars pro toto*, „egymással ellentétes előjelű torzítás”, folytatja Elias, „lehetővé teszi egy beágyazott csoport számára, hogy másoknak és önmagának is bizonyítsa az igazát; hiszen mindig akad bizonyíték arra, hogy az egyik csoport »jó«, míg a másik »rossz«” (ibid: 4).

Az eliasi elméletet az írországi bevándorló csoportokat érő, többretegű diszkriminációra alkalmazó Loyal hangsúlyozza, hogy habár a Winston Parva-i közösség tanulmány jóval kevesebb figyelmet kapott, mint a szerző mangnum opusa, a *Civilizáció folyamata*, előbbi mégis e nagy és átfogó mű szerves elemének tekinthető. A beágyazott és kívülálló figuráció tárgyalásával Elias éppen azokat a kirekesztés alapjául szolgáló elveket emeli ki, amelyek a civilizáció előrehaladtának folyamatában is fontosak. Úgy mint az ösztönök és az affektusok szabályozása, egyfajta viselkedési kódhoz, normához való ragaszkodás, aminek alapján egy csoport magáénak követelheti a „civilizáltabb”, így „felsőbbrendű” mi-képet (csoporttudatot) (Loyal 2011), egy hozzá képest „civilizálatlanabbnak”, így alacsonyabb rendűnek tekintett, kívülállónak bélyegzett csoporttal szemben.

Fontos látni, hogy Elias elméletében nem az egymással kölcsönös függésben lévő csoportok jellemző vonásai, hanem a köztük lévő társadalmi kapcsolatok konfigurációja, illetve annak dinamikája a lényegi kérdés, az elemzés tárgya. A csoportok közötti figurációk megkonstruálásának, azaz a diszkrimináció és a kizárás társadalmi gyakorlatának fő magyarázata pedig a köztük lévő hatalmi különbségekből van levezetve, illetve a különböző erősségű csoportkohézióból, amely e hatalom fő forrása egyben.

Elias szerint, amikor a beágyazott csoportok bármilyen „idegen”, kívülálló közösség részéről támadást érzékelnek a saját csoporttagjaik által monopolizált erőforrások megszerzésére, akkor ezek megőrzése, pozitív identitásuk, illetve felsőbbrendűségük tudatának megtartása érdekében elkezdik alkalmazni a stigmatizáció és a kirekesztés technikáit, hogy távol tartsák az idegeneket (kívülállókat) maguktól, illetve az általuk birtokolt erőforrásoktól. A kirekesztés egyik technikája, hogy a beágyazottak egy pozitív mi-tudatot erősítenek saját csoporttagjaikban, mígnem egy negatív, megbélyegző „ők-képet” konstruálnak a kívülállókról. Ennek a negatív „ők-kép”-konstruálásnak az egyik eleme az idegenekről gyártott „kollektív fantáziák” gyártása és elterjesztése (Elias 1976: 25).⁴

4 A kívülálló csoport jellemzésére alkotott, kollektív fantáziának a konstruálására kiváló példa az, ahogyan a Torontóba 1997–98-ban kivándorolt, azóta rezidens státuszt, vagy akár kanadai állampolgárságot megszerzett muzsikusk cigányok pozícionálják magukat az általuk kirekesztett „oláh cigányokkal” szemben. „Otthon egyre nehezebb volt a megélhetés, a gyülekezetem is felbomlott, azt gondoltuk, kijövünk pár évre. Eltelt három-négy év, és ahogy erősödött a szélsőjobb, egyre többen jöttek Isten vezetésével. De az ördög is elindította az övéit. Jöttek az oláh cigányok is... A problémákat az oláh cigányok csinálták, mert azoknak voltak itt kapcsolataik a bűnözésre.” (50 éves muzsikusk cigány férfi)

De hogyan alkalmazható ez az eliasi elméleti keret a Magyarországról elvándorolt roma migránsok és az őket befogadó, ám egyben megbélyegző társadalmi csoportok közötti viszonyok leírására?

Mielőtt választ próbálnánk adni erre a kérdésre, fontos hangsúlyozni néhány dolgot. Először is azt, hogy más az elemzés kontextusa, illetve a vizsgálat egysége egy migrációkutatásnak, mint egy közösségtanulmánynak. Részben azért, mert a migráció társadalmi-gazdasági jelenségeinek megértéséhez célszerűbb, ha nem feltétlenül együtt lakó kisközösségeket, hanem inkább hálózatokat elemzünk (Grill 2011). Másrészt pedig azért, mert a migráció társadalmi folyamatának elemzése során olyan nagyobb területi egységeket vizsgálunk, ahol a beágyazott csoport tagjai között, már csak a térbeli távolságok miatt is, nem a mindennapi interakciók révén alakul ki a hatalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez, a kívülállók csoportjának megkonstruálásához szükséges csoportkohézió.

Mindennek fényében egyes migrációkutatók joggal hívják fel a figyelmet arra, hogy ha el akarjuk kerülni Elias elméletének csupán felületes alkalmazását, akkor néhány módosítást kell alkalmaznunk azon (May 2004). Így például meg kell tudni magyaráznunk, hogy a személyes találkozásokon alapuló közösségek csoportkohéziójának szerepét mi veszi át a nagyobb vizsgálati egységek (mint például nagyvárosok vagy államok) esetében. May megoldása frappáns és jól használható a migrációs kutatásokban. Vele együtt úgy érvelhetünk, hogy a migránsokat befogadó országok állampolgárainak (a beágyazottaknak) „elképzelt közössége” (Anderson: 1991), a köztük fennálló „korlátozott szolidaritás” (Portes 2010) révén helyettesítheti azt, amit Elias a kisközösségek esetében a személyes találkozásokon keresztül kialakuló csoportkohézióknak, összetartásnak nevez (May 2004). Az elképzelt közösség érzései (saját, illetve az általuk kívülállóként konstruált csoportokkal szemben), a köztük lévő korlátozott szolidaritás révén elsősorban is a közpolitikai, illetve a médiabeli diskurzusokon keresztül hatják át e közösség tagjait. Saját témánknál maradva, mindezt eklatáns példa az, ahogyan a média beszél a kelet-európai bevándorlókról mind Angliában, mind Kanadában.

Mindenhhez előljáróban csak annyit, hogy mindkét ország esetében megfigyelhető az a tendencia, hogy mind a politikusok, mind a sajtó csak akkor kezdett el egyáltalán foglalkozni a kelet-európai roma bevándorlás témájával, amikor azt – elsősorban volumenének növekedése miatt – problémaként kezdték el érzékelni.

A ROMA KIVÁNDORLÁS „RÉGI” ÉS „ÚJ” HULLÁMA – AVAGY AZ „ŐSLAKOSOK” ÉS BEVÁNDORLÓK CSOPORTFIGURÁCIÓJÁNAK NEMZETI SZINTJE

Minden társadalom kitermeli a maga idegenjeit (Bauman 1997). Írország például a nigériai bevándorlók (Loyal 2011), Németország a török vendégmunkások, Anglia pedig a Traveller-ek, vagy „English Gypsy”-k (utazó vagy angol cigányok) (Okely 1983) csoportját konstruálta meg a saját társadalmára „veszélyt jelentő”, „anomáliás” (Elias 1976), a velük való társadalmi érintkezés során másokat „beszennyező” kívülállókként.

A bevándorlók kizárási mechanizmusának, megbélyegzésének egyik technikája – országkontextustól függetlenül – a területiség (származási hely) kategóriájának túlhangsúlyozása, illetve társadalmi státuszjellemzőként kezelése. A bevezetőben bemutatott roma migráns

történetek jól illusztrálják ennek a tézisnek az érvényességét. Mindkét általunk vizsgált befogadó ország esetében igaz, hogy a Magyarországról érkezett bevándorlókat születési helyük, és a *pars pro toto* elv torzítása alapján bélyegzik meg, és sorolják a kívülállónak tekintett, alacsonyabb rendű (civilizálatlanabb, a társadalmi együttélés normáit be nem tartó, „zsivány” emberek csoportjába).

Az, ahogyan mindkét országban a média és a médiában megszólaló politikusok kezelték a Kelet-Európából jövő „roma bevándorlási hullám” témáját, mindennél beszédesebben támasztja alá Elias figurációs elméletének érvényességét a migrációkutatásokra (is).

Az angol média „romafóbiájának” erősödése jól követhető a *Guardian* c. napilap bevándorlási témájú cikkeiből való tallózáson keresztül. Itt és most, terjedelmi korlátok miatt csak arra tudunk kitérni, hogy a média roma reprezentációja szinte kizárólag csak negatív címkék gyártásából és bemutatásából állt. Gyakorlatilag minden ilyen negatív csoportreprezentációnak az volt az alapja, hogy a romák „rosszul” vagy „civilizálatlanul” viselkednek, nem hajlandók alkalmazkodni a befogadó ország viselkedési normáihoz, és emiatt több városrészen is „robbanással fenyegető”, „konfliktushelyzetet” teremt a tömeges megjelenésük. Anglia koalíciós miniszterelnök-helyettese tavaly egyenesen úgy fogalmazott, hogy „meg kell változtatnunk a bejövő roma közösség kultúráját és viselkedését, mert különben itt robbanás lesz, ezt mindannyian tudjuk” (*The Guardian*, 2013. november).

A bevándorlók kirekesztési mechanizmusának másik, Európa-szerte ismerős, Angliában a gazdasági válság óta pedig különös előszeretettel alkalmazott technikája a bevándorlók vádolásával, hogy elveszik a munkahelyeket az őslakosoktól (beágyazottaktól). A *Guardian* egyik cikke például gúnyos idéz egy korábbi interjúban megszólaltatott, szlovákiai roma bevándorló aszszonyt, aki azt nyilatkozta az újságírónak, hogy azért jöttek Angliába, hogy a gyerekeikből jogász vagy orvos váljon, amire saját szülőföldjükön esélyük sincs. Mire az újságíró kommentje: „Ugyanezt szeretnék az egymillió munkanélküli angol fiatalnak a szülei is. Csakhogy ezek a fiatalok lusták, képzetlenek, és túlságosan fehérek, vagyis önhibájukból munkanélküliek – legalábbis a westminsteri politikusok szerint, akiknek, úgy tűnik, fontosabb az EU-s projekt, mint a saját fiataljaik” (*The Guardian*, 2013. november).

Kanada, az az ország, amely szinte minden migráns számára a szabadság szimbóluma; ahol nincsenek őslakosok, mert majd mindenki bevándorló; ahol az emberek egyenlők bőrszínre való tekintet nélkül; és amelyet a borsodi romák mindennapi diskurzusaikban még néhány éve is „Kánaán”-ként, a „lehetőségek földjeként” vagy az „Éden kertjeként” emlegettek – 2011 decemberétől, a bevándorlási törvényének megszigorításával gyakorlatilag megálljt szabott a kelet-európai cigányok imigrációjának.

A magyarok kanadai kivándorlásának a gyökerei persze jóval korábbra nyúlnak vissza. Itt és most nem foglalkozunk azzal a népes csoporttal, akik még az ötvenhatos forradalom eseményei előtt menekültek el. Témánk szempontjából ugyanakkor fontosak azok a (mondandónk célja érdekében) „régibbi” migránsnak nevezett, 1997–2001 között kivándorolt csoportok, akiknek a migrációját már akkor egy-egy kiterjedt „transznacionális migrációs hálózat” tette lehetővé (Hajnal 2002). Ilyen csoportok voltak a pesti muzsikuss cigányok egyes hálózatai, a jelentős vállalkozói képességekkel rendelkező pesti oláh cigányok, illetve a fiatal értelmiségi romák (Kovats 2002) – azaz, a nagy migrációs potenciállal rendelkező emberek. A kutatók akkoriban

úgy jellemezték ezt a régebbi roma migrációs hullámot, mint egy volumenében nem jelentős, kizárólag a tehetősebb, képzetesebb romákat érintő társadalmi-gazdasági stratégiát.

Ehhez képest a Kanadába irányuló roma migráció 2008, a Magyarországgal szembeni átmeneti vízumkötelezettség eltörlése után kezdődő „újabb hulláma” már nemcsak a korábbinál jóval nagyobb volumene miatt, de a kivándorlók megváltozott társadalmi összetétele miatt is újnak volt tekinthető (Vidra–Virág 2012; Durst 2012). Az „új hullámban” már főként azok a csoportok mentek ki, akiknek a szakirodalom szerint elvileg nem sok esélyük van a kivándorlásra: az alacsony iskolai végzettségű, munkanélküli, szegény romák és (a magukat, a menekült státuszra való jogosultság megszerzése érdekében romának jelentő) nem romák. Természetesen ez az új hullám is sokat köszönhetett az előző hullám teremtette migrációs hálózat támogatásának. Ahogyan egyik interjúalanyunk fogalmazta: erre az új hullámra az volt jellemző, hogy „a roma középosztály kihozta a szegény rokonait”.

A régebbi és az új hullámban érkezett magyar migránsok azonban semmiféle csoportszolidaritást nem éreztek egymás iránt. (Ugyanezt regisztrálták kutatók az Angliában élő lengyel bevándorlók különböző csoportjai esetében, Garapich 2007). Sőt, a régebben érkezett migránsok azzal vádolták az újonnan jötteket, hogy azok lerontják nehezen megszerzett jó hírüket, beágyazott pozíciójukat, és beilleszkedésre képtelen viselkedésükkel az összes bevándorló roma megítélését.

Jani, aki 2001-ben költözött ki Miskolcra Torontóba, így foglalta össze az újonnan jövőkről alkotott véleményét: „Azokban az időkben, mikor én jöttem, még más volt a helyzet. Akkoriban csak a *normálisak* jöttek. Nem úgy, mint most, amikor jön minden senkiházi, írástudatlan, analfabéta cigány. Akkoriban nem volt itt vasazás. Akkoriban mindannyian azért jöttünk, hogy dolgozzunk. És ha dolgoztál, akkor megvolt mindened. Felvetted a kanadai élet ritmusát. De ha nem dolgozol, az már egy más sztori. Akkor muszáj elmenned vasazni. Ha nem dolgozol, segélyen élsz, csak az államnak kerülsz pénzbe. Míg ha dolgozol, adót fizetsz, és hagyják, hogy normális életet éljél... Ezek az új[onnan jött] romák rontottak itt el mindent. Ma már a kanadaiak nem hajlandók a magyarokkal szóba állni. Pedig a mi időnkben még szívesen fogadták a magyarokat. Jó hírünk volt, azt tartották rólunk, hogy keményen dolgozó munkások vagyunk.”

Janinak az újonnan jött romákat egységesen megbélyegző, stigmatizáló, és kívülálló csoportnak tekintett vélekedése jól elemezhető az eliasi beágyazott–kívülálló viszony analitikus keretében – mint ahogy erről még bőven lesz szó az alábbiakban. Itt egyelőre csak annyit szükséges előrebocsájtanunk, hogy az eliasi kategóriák helyébe ezúttal a különböző, egymással kölcsönös függésben lévő migráns csoportok kategóriái kerülnek. Így fogjuk behelyettesíteni elemzésünkben az eliasi „beágyazottak”-nak nevezett csoportot a régebbi migránsok csoportjával, a „kívülállókat” kategóriáját pedig az újonnan érkezett bevándorlókéval.

A kanadai lehetőségeket, a szabadság érzetének oly sok roma által értékelt megtapasztalását azonban az újonnan jött bevándorlók már nem élvezhették sokáig. Kanada bevándorlási politikáért felelős, sokak által rasszizmussal vádolt minisztere, Jason Kenney javaslatára a kormány megszigorította az ország bevándorlási törvényét. Az elhíresült, 2011 decemberében életbe lépett, új C31-es törvénycikkely a Kelet-Európából mint „biztonságos országokból” érkező romákat megfosztotta a menekült státuszra való jogosultságtól. Kenney indoklása szerint ugyanis ezek a bevándorolt romák „a nemzet biztonságát veszélyeztető ál-menekültek” (bogus refugee),

akiktól a törvény szigorításával meg kell védeni az országot. A roma bevándorlók Kenney szerint „igazi menekült” (conventional refugee) helyett inkább tekinthetők „gazdasági menekülteknek, akik azért jönnek, hogy kihasználják Kanada jóléti rendszerének nagyvonalú állami támogatásait” (Levine-Rasky 2012). A kelet-európai roma bevándorlók kirekesztésének, megbélyegzésének technikai tehát mindkét országban hasonlóak az egyéb beágyazott–kivülálló figurációban felfedezhető, Elias által leírt mechanizmusokhoz.

ROMA MIGRÁCIÓ: BÉRMUNKA ÉS INFORMÁLIS GAZDASÁG

A gazdaságszociológiai migrációkutatások egyik nagy felfedezése és viszonylag jól „megkutatott” témája volt az ún. „etnikai enklávék” kialakulása és virágzása a befogadó országokban ellenséges érzülettel fogadott, stigmatizált bevándorló kisebbségi csoportok körében (Portes 2010). Ezek a csoportok, éppen az ellenséges környezethez való adaptáció részeként, maguk is kifejlesztettek egyfajta „korlátozott szolidaritást” (ibid: 154) saját tagjaik között. E szolidaritásnak része volt egyfelől az újonnan jött (az eliasi elmélet szerint „kivülállónak” tekintett) bevándorlók által a már korábban érkezett és megtelepedett migráns vállalkozók (a „beágyazottak”) rendelkezésére bocsájtott olcsó munkaerő; másfelől a vállalkozók részéről a saját csoporttagjaik számára biztosított munkaalkalmak és egyéb védelmi hálók. Ilyen etnikai enklávéknak tekinthető kereskedő csoportok alakultak ki például Észak-Amerikában a Kelet-Európából bevándorolt zsidók, a japánok, a koreaiak, vagy a kínaiak között (Portes 2010) – Angliában pedig, többek között, a pakisztániak vagy az indiaiak körében.

E vállalkozások sikeres működésének több fontos faktora volt. Az egyik éppen ez a csoporttagok közötti (vagy másképpen nevezve: korlátozott) szolidaritás mint a jövedelmező társadalmi tőke egyik forrása. A másik, a csoporttagok – és elsősorban a vállalkozók – által otthonról hozott humán tőke: a vállalkozói tudás, képességek. A migrációt vizsgáló kutató számára már egy viszonylag rövidebb terepmunka után is felmerül a szembeötlő kérdés: vajon miért nem lehet találni sem a kanadai, sem az angol nagyvárosban magyar vagy akár roma „enklávét”, kereskedőnegyed?

A válasz egyik része a romák esetében a megfelelő humán tőke hiánya. A Kanadában végzett kérdőíves felmérésünk (nem reprezentatív, de a kutatás fő kérdéseinek megfelelő hólabdamódszerrel rekrutált 150 fős mintánk) előzetes adatai szerint a Torontóba 1995 óta kivándorolt magyarországi romák hetven százalékának nyolc osztály a legmagasabb iskolai végzettsége. Ennek a hetven százalékos többségnek a zöme 2010–11-ben vándorolt ki, azaz új(onnan jött) migránsnak tekinthető. A régi (korábban kivándorolt) roma migránsok körében valamivel jobbak az iskolázottsági mutatók, hiszen, mint azt már korábban láttuk, e csoport többnyire a pesti muzsikus cigányokból, a kereskedő oláh cigányokból, valamint a fiatal, értelmiségi romák-ból tevődött össze (Kovats 2002).

Mégis, a viszonylag nagyobb humán tőkével, illetve otthonról hozott kereskedői tudással rendelkező, mára már beágyazottnak tekinthető csoportok jelenléte ellenére sem lehet sem magyar, sem roma etnikai enklávét felfedezni ezekben a befogadó országokban. Ennek egyik oka a roma migránsok szerint a nyelvtudás hiánya. „A magyarokat a nyelv az, ami nagyon visszatartja. Mert a feká, a kínaiak vagy a lengyelek, pakisztániak beszélnek valamennyire angolul, nekik

már vannak is vállalkozóik, akik munkát adnak az embereiknek. Ezek összetartó népek. De a romáknál ez még nincs így. Mondjuk, van kint háromezer ember, abból beszél ötven angolul, de azok sem tudnak írni, olvasni. Itt a romák még nagyon kezdők ezen a téren [...]. Pedig biztos lenne olyan lehetőség, hogy bemegyek a Jobsziba⁵ és kiváltom a vállalkozói engedélyt. De az a baj, hogy amíg nem beszélem a nyelvet, tolmács nélkül nem tudok semmit intézni. Itt meg már a tolmácsokba se nagyon bíznak az emberek. Honnan tudjad, hogy tényleg azt fordítja-e le, amit mondani akarsz?! Meg itt a tolmácsok (hiába roma tolmácsol romának) úgy, mint Kanadában, akár tíz fontért is átvágják a fejedet.”

A nyelvtudás hiánya akár meglepő is lehetne az olvasónak, aki figyelmesen követte az írás korábbi fejezetét – hiszen az angliai romák nagy része korábban Kanadában már eltöltött átlagban másfél évet. Csakhogy akkoriban és abban az országban még a legtöbben nem érzékelték azt, amit angliai tapasztalatai alapján Tüdő, ahogy korábban már láttuk, úgy fordított le magának, hogy „kicsi beszéd, kicsi pénz” – vagyis nyelvtudás nélkül nem jutsz semmire: „nekem a paki azt mondta: »little talk, little money«... Egyébként a sok romának nagyon nagy lehetősége lenne, csak vállalkozni kell. Egy ember kéne, aki összefogja. Úgy, mint a pakiknál. Nekik megvan a vállalkozói klikkjük. Most ugyanez lehetne a magyar cigányoknál. És akkor megbíznának bennük... Itt Magyarországon az a baj, hogy egy szakmunkást nem arra képezték ki, hogy nyelvet tanuljon. Hát én negyven évesen ezért tanulok. Már három éve. Mert ha már egy kicsit beszélsz a nyelvükön, már jobban megbíznak benned. De ha csak hunyorogsz, és egy szót sem értesz, akkor azt mondja, hogy ki ez, ez meg fog lopni.”

Másik ok az – ahogy a kanadai romák mondják –, hogy „nem azok jöttek ki, akiknek kint kellene lennie” – vagyis, lefordítva, nem a roma vállalkozói vagy szakmunkás-középosztály költözött Angliába, hanem inkább a maximum nyolc osztályt végzett alsóbb réteg. A jobb státuszú vállalkozók, akiknek még akad munkájuk otthon, és akik megszokták, hogy mindig a maguk urai voltak a munkában, nem vállalják azt a fajta kiszolgáltatottságot, amit a nyelvtudás hiánya jelentene. Robi, a néhány éve még sikeres vasazónak számító egykori középvállalkozó is csak hosszú évek tipródása után szánta rá magát, hogy előbb egyedül nézzen körül Angliában, aztán a családját is kihozza, mert otthon gyakorlatilag minden üzleti lehetőségük megszűnt, és a gyerekeik számára sem láttak jövőt. „Mi is az utolsó pillanatig halasztottuk – amíg lehetett, addig otthon kihúztuk. Miért hagytuk volna otthon a nehezen megszerzett dolgainkat, a házat, az autót, a gyerekek iskoláját – meg főleg a családot?! Emlékszel, Kanadába még nem mentünk, mert akkor még voltak kisebb-nagyobb üzleti lehetőségeim, tudtuk a korábbi életszínvonalat tartani. De tavaly, év végére minden lehetőség bedugult. Hiába nyitottunk egy kis boltot a faluba, egy darabig ment, de aztán észre kellett venni, hogy az embereknek nincs pénze vásárolni. Kanadába nem mentem, mert nem akartam, hogy a fiam azt lássa, hogy az apja menekült. De itt Angliában más. És innen bármikor haza is tudunk menni látogatóba.”

A magyar kereskedői enklávé hiányának harmadik oka hipotézisünk szerint az, hogy az általunk vizsgált roma migránsok között nem alakulhatott ki a néhány hasonló helyzetű, stigmatizált migráns csoportra jellemző (korlátozott) szolidaritás, részben azért, mert a roma

5 Így hívják a romák a Jobseeker Centre-t, a Munkakereső Központot, ami Magyarországon a (munkanélküliek ügyeit intéző) megyei Munkaügyi Központnak felel meg.

migránsok nem tekinthetők egy homogén, egymással szolidáris csoportnak – sem Kanadában, sem Angliában⁶. A Torontóban élő Móna például, aki otthon szociális munkásként, hosszú éveken át a hátrányos helyzetű roma családoknak szentelte energiái zömét, Torontóban már nem akar ezzel a réteggel foglalkozni, amelyik amúgy is lejárta a magyarok jó hírét: „Nekem igazából semmi közöm hozzájuk. Egész életemben azért küzdöttem, hogy ezeknek [a családoknak] is segítsék. Mert jó, én valahol megértem, hogy nincsenek, nem tanulták meg az alapokat, satöbbi. De énnekem már ehhez nincs erőm. Én már annyit odaadtam. És én innentől fogva, hogyha akárhol meglesz az állampolgárságom, én meg nem mondanám, hogy magyar vagyok. Én azt mondanám, hogy olasz vagyok.”

De még azon romák között sem működött a szolidaritás, akik között pedig a hálózatjaik alapján ez elvárható lett volna. A beágyazottak közül voltak, akik korábban próbálkoztak saját vállalkozás indításával, de egy idő után feladták. Ők azzal indokolják ezt, hogy belefáradtak a saját csoportjuk tagjai közül felvett munkások közötti összetartás hiányába. Egyikük, Rikardó maga is borsodi roma, parkosításra hozott létre egy kisvállalkozást. Elsősorban a saját embereit foglalkoztatta: ismerős romákat, családtagokat, barátokat. A rokonok azonban, saját elmondása szerint lehúzták, visszaéltek azzal, hogy családtaggal dolgoznak. Az el nem végzett munka után persze őt sem fizették ki a munkaadói, így aztán bezárta a vállalkozását.

Nem csak a terepmunka során volt megfigyelhető, de a migránsokkal készített narratív interjúink is jól dokumentálják azt a tényt, hogy a külföldön szerencsét próbáló romák egymás között is erőteljesen alkalmazzák az Elias által leírt megkülönböztetés, társadalmi stigmatizálás különféle mechanizmusait – saját pozícióik védelmében, vagy még inkább a nehezen megszerzett, vagy legalábbis megszerezni vélt „beágyazott” pozíciójuk esetleges elvesztése felett érzett félelmükben. Az alábbiakban ezekről, a kivándorolt romák saját csoportján belül alkalmazott, megkülönböztető és kizáró mechanizmusokról lesz szó.

BEÁGYAZOTT–KÍVÜLÁLLÓ KAPCSOLATOK A ROMA MIGRÁNSOK CSOPORTJÁN BELÜL – A „RÉGI” ÉS AZ „ÚJ” BEVÁNDORLÓK

Miután több roma költözött ki Angliába, mint korábban bármikor, és köztük az iskolázatlanabb réteg is – egyszerre megindult a „magyarozás”, pontosan azt a mechanizmust követve, amit már fentebb láthattunk Kanada esetében is. A már régebb óta itt élő romák mégis úgy érzik, hogy „az angoloknál nincs cigányozás. Nem mondják, hogy dzsipszi, nem foglalkoznak ezzel. Csak az számít, hogy rendes ember vagy-e, tudsz-e jól dolgozni”.

Egy olyan országban (Magyarországgal ellentétben), ahol több különböző etnikumú és bőrszínű náció él együtt, köztük „feketéket, sárgákat, és fehéreket”, ahogy maguk a romák mondják, nehéz a „fajinak” (vagy etnikainak) vélt fizikai jellemzők által megkülönböztetni az egyes be-

6 Ennyiben a kivándorolt magyarországi romák és (nem romák) esetére tökéletesen illik Brubacker (2009) megjegyzése arról, miért nincs értelme a legtöbb szétszórtan élő bevándorolt kisebbségre vonatkozóan diaszpóráról beszélni: „Az esetek zömében nincs egy konkrét entitás, szubsztancia a fogalom mögött – a diaszpóra inkább egy projekt, vagy valamilyen politikai cél érdekében használt hangzatos program, és csakis ebben az értelmében érdemes használni.” (ibid: 13)

vándorló csoportokat. Egy ilyen országban inkább a területi jellemzők: a származási (vagy születési) hely válik a kizárás és megbélyegzés egyik legerősebb faktorává. Ezért van az, hogy az ilyen alapon stigmatizált vagy megkülönböztetett bevándorlók sokszor megpróbálják letagadni, honnan jöttek. Ezért mondta Móna, hogy ha kell, inkább „hozzámegek egy olaszhoz, hogy ne tekintsenek többé magyarnak”, és ezért akadnak többen is, a megbélyegzett bevándorló csoportok tagjai között, akik hamis útlevelemmel próbálkoznak állást keresni.⁷ Ugyanakkor a roma bevándorlók saját csoportjukon belül is gyakorolják mindazokat a megkülönböztető és kirekesztő, stigmatizáló technikákat, amiket velük szemben alkalmaznak a hatalmon lévő beágyazott csoportok. Az alábbi, Kanadából hozott példa pontos illusztrációja annak, hogyan működnek ezek a mechanizmusok.

A torontói televízió egyik esti hírműsorában⁸ nemrégiben megjelent egy riport egy roma asszonyról, aki jóhiszemű járókelőket rabol ki a város egyik negyedében azzal az alibivel, hogy megkérdi tőlük, merre kell menni, és míg ők készségesen próbálják elmagyarázni az útvonalat, addig ő meglopja őket. A riport szerint eddig körülbelül harminc alkalommal „járt sikerrel” az akciója, és közel hatvanezer (kanadai) dollárnyi értékű tárgyhoz jutott hozzá ily módon.

A Kanadában már régebb óta letelepedett (beágyazott) romák (muzsikus cigányok), a riportot követően teljes egységfrontot alkotva hihetetlen haragiuknak és felháborodásuknak adtak hangot egymás között. Ezek a kommentek, amelyekből most csak a mindben megjelenő közös mondanivalót idézzük, plasztikusan igazolják az eddigi tézisünket. Nevezetesen, hogy nem csak a hatalmi pozícióval rendelkezők, de a hatalomból kirekesztettek is ugyanazon mechanizmusok szerint stigmatizálnak a társadalmilag alacsonyabbnak vélt pozíciójú csoportokkal szemben, mint teszik azt velük a hatalmon levők. Ugyanúgy a *pars pro toto* elvnek az alapján ítélkeznek egy egész csoport (jelen esetben az oláh cigányok) viselkedése és normái felett, mint aminek az alapján a hatalmon levők kirekesztik őket, a „cigányokat”. Ez ellen az általános kirekesztés ellen csak egyetlen eszközük van: ha összeczárják a soraikat (Elias 1976), és kizárják maguk közül a „nem megfelelő viselkedésű” cigányokat, akik az egész cigánynak nevezett közösség jó hírét lejárattják.

A kirekesztés, a megbélyegzés mint a beágyazott–kívülálló csoportok közötti kapcsolat egyik jellemzője ebben az esetben is „együtt jár egy, a beágyazott csoport körében kialakult kollektív fantázia egy sajátos típusával” (Elias 1976). A példaként felhozott, a magukat emberi kvalitásai miatt társadalmilag felsőbbrendű csoportnak képzelt muzsikus cigányok az oláh cigányokat

7 A románok – romák és nem romák egyaránt – egyre nehezebben tudnak álláshoz jutni Angliában, mert az angolok mára az egész romániai bevándorló csoportra kiterjesztették a romániai romák egy nagyon szűk csoportjának negatív cselekedetein alapuló – ám az összes Romániából érkező migránszt egy kalap alá véve stigmatizáló – megítélésüket. Erről a fajta megbélyegzésről minden elemzésnél világosabban tanúskodik egy Londonban élő, középosztálybeli asszony ártatlannak szánt megjegyzése a gyerekeiről immáron hét éve kifogástalanul gondoskodó nanny-jükről: „Ha annak idején tudtam volna, hogy Mary, a nanny-nk Romániából jött, hát biztos, hogy meggondoltam volna többször is, hogy felvegyem-e... Vagy legalábbis biztos, hogy sokkal jobban szemmel tartottam volna... Hogy honnan van a rossz tapasztalatom?! Hát például onnan, hogy Olaszországban, ahová rendszeresen járunk a családot látogatni, az összes szervezett tolvaj-koldus maffia romániai bevándorló.” (Személyes közlés)

8 CTV News at Six Toronto for Friday (toronto.ctvnews.ca)

„egy más népfajnak” tekintik, akik nemcsak tanult viselkedésükben, de örökletes biológiai adottságaik alapján is különböznek tőlük (lásd az olyan, nem oláh cigány csoportok felől érkező, a muzsikus cigányok által is osztott megjegyzéseket, minthogy az „oláh cigányoknak a vérükben van a kereskedés és a lopás”).⁹

A romák saját csoportján belül így megkonstruált, beágyazott–kívülálló figurációnak pedig már nem a „hatalom egyenetlen elosztása” a központi eleme, ahogy Elias (1967) véli saját, angliai, ötvenes évekbeli közösségtanulmánya alapján, hanem egyfajta szimbolikus hatalom megőrzése vagy megszerzése: egy csoport presztízisének vagy önbecsülésének fenntartása – a csoporttagok számára egy pozitív, élhető identitás biztosítása.¹⁰ Egy ember csoportidentitása (mi-képe és mi-ideálja) ugyanis „éppolyan szerves részét képezik a személyes identitásának, mint azok a további aspektusok, amelyek megkülönböztetik őt a mi-csoport többi tagjától” (ibid: 22). A pozitív identitás biztosítására pedig a jelen esetben nem marad más megoldás, mint a mindenkori többségi társadalom részéről a cigányokról általában alkotott negatív csoportképtől vagy „mi-képtől” való elhatárolódás, oly módon, hogy ezt a negatív csoportképet a társadalmilag alattunk lévőnek gondolt „igazi cigányokra” toljuk – akik nem olyanok, mint „mi” vagyunk, akik nálunknál alantasabb emberi értékekkel bírnak, akiknél „mi” különbek vagyunk.

De álljanak inkább itt a magukért beszélő idézetek, amelyeket a tévériportot követő kommentekből válogattunk, azoknak az 1997–98-as években kivándorolt, (magukat) muzsi-

9 Az oláh cigányok (egy részének) persze mindezekre az őket ért megbélyegzésekre megvannak a maguk „ellenstigmatizációi” (Elias 1976). Ezeknek a lényege, hogy egyedül az ő csoportjuk tekinthető „igazi cigánynak”, mert ma már csak ők beszélik a roma nyelvet és ők értenek kizárólag az ősi cigány foglalkozáshoz, a kereskedéshez is.

Egyébként általánosságban is elmondhatjuk, hogy valószínűleg a legtöbb stigmatizált, ellenséges érülettel körülvett kollektívának, így a romák összes alcsoportjának is megvannak az ellenstigmatizációi – egyfajta válaszként az őket megbélyegző és kirekesztő, beágyazott (általában hatalmi pozícióban lévő) csoportok velük szemben tanúsított viselkedésére. Az alábbi idézet, amely egy roma asszony megdöbbentő erejű családtörténetéből származik, kiválóan érzékelteti ennek a stigmatizáció–ellenstigmaizációt kialakító helyzetnek a sokrétűségét. „A Klári [anyám testvére] fiatalon megszökött tőlük. Mesélték, hogy egy magyar család felkarolta. Kollégista lett, aztán orvos... Soha többet nem látták, anyám mondta: fáj nekik, hogy otthagya őket, később meg, hogy neki volt esze, jól tette, annak ellenére, hogy zsigerből utálták a magyarokat. Alapelv: a gádzsók nem vesznek bennünket semmibe, csak kihasználnak, ezért kell őket lehúzni.” (Láng 2012)

Az Angliába kiköltözött romák egy része pedig már nem csak a magyarokra, de a körülöttük lévő angolokra is megkonstruálta ellenstigmáit: „Nővérem egy alapítványnál van, ilyen drogosokkal, szenvedélybetegekkel foglalkoznak. Ő mindig beprotezsált engem takarítani. És akkor bementem ilyen angol lakásokba, hát azt el nem lehet képzelni. Mert ugye én először azt hittem, ahogy a filmekből látom, hogy pedantéria, az angol tipp-topp. Hát nem. Az angolnál koszosabb, mocskosabb faj nincs... Oké, biztos vannak úribb helyek, ahogy te mondod, de hát oda egy ilyen szart nem fognak beengedni, azok szóba se állnak velem.” (Idézet a Tüdővel készített interjúból)

10 Igaz, Elias is beszél ezeknek a szimbolikus emberi céloknak a fontosságáról, az általa bemutatott megbélyegzett csoport, a japán burakuminok kapcsán. „Ez esetben a kívülálló csoport által elszenvedett depriváció nem az élelem nélkülözése. Minek nevezzük tehát? A megbecsüléstől való megfosztottságnak? A csoport jelentőségétől, az önszeretetük és a saját maguk iránti tisztelet mértékétől való megfosztottságnak?” (Elias 1976: 15)

kus cigány(nak mondó) interjúalanyaink köréből, akiket „beágyazott” roma migráns csoportnak tekinthetünk, és akik közül többen mára már elnyerték a kanadai állampolgárságot is.

– „Ezt már nem lehet kibírni!!! Idáig jutott, hogy itt Kanadába is ezt kell, hogy megtapasztalják a romákról!

– De ahogy látom, ez nem a mi kasztunkból való ez a nő. Ez egy eredeti oláh-cigány, ránézésre észre lehet venni. Csak az a baj, hogy az ilyenek miatt nézik és közösítik ki a normális romákat. Nekünk ezekhez semmi közünk. Teljesen más népfaj... A romungro és az oláhcigány nem egy nép, két különböző nép!!! A muzsikus fajták meg teljesen mások!

– Pontosan! Csak most képzeld el, itten Kanadába honnan tudnák a különbséget! És Magyarba is egy kalap alá vannak téve, akkor képzeld el itten! ... Hogy rohadjon meg ez a bőszochnyas oláhcigány nő, aki ezt csinálta!!! a mi kárunkra is!!!”

És íme a válasz egy megbélyegzett, kívülállónak tekintett, o(láh) c(igány) (vagy ahogy néhány roma mondja: „océ”) torontói migránstól:

– „Nem csak az oláh cigány csinál ilyet ám. Azok a fájín muzsikus táskatolvaj senkiházi emberek kábé ugyanennyire gusztustalanok, csak az oc-k [oláhcigányok] egy fokkal okosabbak és ők már nagyba nyomják, nem szaros 10-20 dollárra mennek meg egy telefonra, szóval teljesen mindegy, hogy a nő oc vagy habi hegedűművész...”

Elias elemzése a beágyazott–kívülálló kapcsolatokról tisztán rámutat arra is, hogy a mi-ideál mennyire szerves része az én-ideálnak (Elias 1976), és hogy mindkettő a személyiség szerves struktúrája. Márpedig azok, akik egy pozitív én-ideállal rendelkeznek, ugyanakkor tudatában vannak a saját (származási) csoportjuk negatív megítélésének, megpróbálják valahogy leválasztani magukat a negatív mi-képről, hogy elkerüljék az identitástraumát. Ennek egyik eszköze, hogy magukat már nem tartják többé az adott csoporthoz tartozónak, illetve, hogy a megbélyegzett nagycsoporton („cigányok”) belül saját, kisebb alcsoportot képeznek (muzsikus cigányok), és ez utóbbi tagjainak aztán a megbélyegzett nagycsoporttal szemben felsőbbrendű értékeket, azaz Eliasszal szólva egyfajta csoportkarizmat tulajdonítanak.

Ahogy korábban láttuk, a Magyarországról még az ezerkilencszázkilencvenes évek végén, és a kétezres évek elején Kanadába kivándorolt, többnyire pesti muzsikus cigányok összezárják soraikat. Nem foglalkoznak senkivel, csak maximum egymással járnak össze – de azt is csak akkor, ha a munka mellett fennmaradó szabadidejük engedi. Míg a saját csoportjuk tagjait, emberi kvalitásaik alapján nagyra értékelik, addig az újonnan jövő, általában „borsodi oláhcigányoknak” vélt romákról nincsenek jó véleménnyel – bár személyesen alig valamelyikük ismeri ezt az általuk kívülállónak tekintett új migráns csoportot.

Az új migráns csoporton belül ugyanakkor vannak többen, akik tiltakoznak az ellen, hogy őket is egy kalap alá vegyék az új migráns roma csoporttal – ezért további alcsoportot konstruálnak magukban maguknak – nemcsak a narratíva szintjén, de mindennapi társadalmi interakcióik során is. Kirekesztik maguk közül a „tudatlan”, „ahogy esik, úgy puffan”, „semmire nem törekvő”, „dögös”, „budaras”, vagy „kannibál”-nak, „zsivány”-nak nevezett cigányokat, míg önmagukat a „haladni akaró” romák kitüntetett csoportjához sorolják.

Ebből a kontextusból és kizárólag ezzel a háttértudással értelmezhetőek azok a fajta – a te-repmunkánk során gyakran hallott, bár kevésbé erős – vélekedések roma részről, amelyek közül itt Zolikáét idézzük, és amelynek kapcsán az olvasó „ne érezne valamiféle feszélyezettséget, zavart... vagy szégyent, vagyis ne tette volna bensővé az [EIASI főműben tárgyalt] civilizáció folyamatainak legfontosabb kényszerét” (Hadas 2014).

Zolika azt próbálta nekem elmondani, hogy szerintem miért romlott le Kanadában a helyzet, mióta „bejöttek a romáknak is a legalja népei” (új migránsok). Kanada ugyanis egy befogadó ország, itt korábban soha nem volt cigányozás, „itt, ha valaki új életet akart kezdeni, az minden további nélkül új életet tudott kezdeni”, mert annyira „segítőkéz volt ez az állam” a maga menekült rendszerével. De Zolika szerint kijöttek azok a cigányok is, akiknek nem kellett volna („hát a gazdagabbik fajta kihozta a kamatos pénzzel a szegényebbik fajtát, mert pénzt látott a másik szegénységéből, sorsából. Magunkat használjuk ki, ha észrevetted volna”) – és ez a „fajta” szegényebb cigány réteg lerontotta a beilleszkedni próbáló, már korábban, a maga erejéből kivándorolt romák addig megszerzett jó hírét.

Zolikának tehát az a sarkalatos véleménye, hogy ezek a szegényebb, tanulatlan romák rontották el az összes roma migráns helyzetét Kanadában, és őmiattuk lett megszigorítva a bevándorlási törvény, mert „Kanadának őmiattuk lett elege a romákból”. És hiába firtatom Zolikánál, hogy nincs-e rossz érzése attól, ahogy beszél a saját roma társairól, határozottan azt feleli, hogy nincs, mert „ez az igazság, és én ezt még névvel is merem vállalni”.

Jöjjön hát az idézet Keszegtől: „Ez egy olyan nép, amelyik minden körülményhez alkalmazkodik. Nem is tudom, mihez tudnám hasonlítani a cigány népet: a krokodilhoz? Még az atombombát is túléli. Vagy a csótányhoz? Ha egyet kitéltasz, jön helyébe száz... Most itt a cigányok tettek róla, hogy rossz legyen. Benne vannak ebbe a magyarok is, mondjuk. De a magyarok csak annyiban hibásak, hogy egy kalap alá vesznek mindenkit... Tudod, mit kéne csinálni?! Az kéne, hogy egy normális, értelmes ember kiválassza a cigányok közül a normálisokat, esküszöm, én ezt csinálnám. Kiválogatnám. Körbemennék, tanultsági szint, hozzáállás, akarat alapján. Ha van egy szakmája, tud dolgozni. Ha akar, tud dolgozni. Ezek alapján. Meg még nem is bánnám, ha koszos, mert azon lehet változtatni. Külön szedném őket azoktól, akikről ha ránézek, elbeszélgetek velük, látom rajtuk, hogy csak a zsványság, csak ez jut eszükbe arról, hogy megéljenek. Külön tenném ezeket a dögös, budaras cigányokat... elzárnám őket, hogy éljetez meg úgy a környezetetekben, ahogy akartok. És megnézném, hogy akkor úgy milyen lenne a magyarok véleménye a cigányokról? Olyan cigányokat mondok most, mint én, meg Jani, meg ilyen embereket. Most nem magamról veszek példát, magamat csak azért hoztam bele, hogy próbálók kitörni ebből az egész helyzetből. Érted?! Kajakra mondom, hogy a jobbakat kiszedni, és hogy akkor most mi a véleményetek magyarok a cigányokról?! Most mondjátok meg, hogy cigányok vagy nem cigányok. Hogy azokat ítélik el. Engem ne ítéljetez el. Így ki tudnánk magunkért állni, de másképpen nem... Igaz, hogy Magyarországon még ez se jönne létre, mert ott nem lehet munkát biztosítani. És akkor ugyanott vagy, mint ők.”

Vagyis: íme, a híres társadalmi hierarchiát, csoportok közötti dominanciát fenntartó „pecking order” (May 2005), amelyben mindenki „csíp egyet” a ranglétrán alatta álló(nak vélt) csoporton, kijelölve saját hatalmi pozícióját.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Kanadába és Angliába kivándorolt magyarországi romák története azt illusztrálja, hogy Norbert Elias „beágyazottak és kívülállók” figurációs elméletének nagy relevanciája van a migrációkutatások területén is, amennyiben segít megérteni a migránsokkal szembeni, illetve a migránsok egymás között gyakorolt, különbségtevő és kirekesztő gyakorlatainak mechanizmusát. Ugyanakkor a tanulmány arra is felhívta a figyelmet, hogy az Elias által középpontba helyezett, kulcsfontosságúnak tartott hatalmi dimenzió – pontosabban, a „beágyazottak és a kívülállók” közötti hatalmi viszonyok egyenlőtlensége – nem elengedhetetlen eleme vagy magyarázó oka a kirekesztő folyamatoknak. A tanulmányban illusztrációként használt roma migránsok példája éppen azt mutatja, hogy a hatalomból totálisan kirekesztettek sokszínű csoportján belül is ugyanúgy megfigyelhetőek a megkülönböztetés azon mechanizmusai, amelyeket Elias nyomán „beágyazottak és kívülállók”, vagy „csoporttagok és kirekesztettek” figurációjának nevezhetünk. Ahogy azt fentebb bemutattuk, a több szinten is kirekesztett migráns cigányok ugyanazokat a – vagy még „különb”, még erősebb, sokszor „rasszista” felhangú – pejoratív megkülönböztetési formációkat, technikákat és kategóriákat használják, mint amit velük szemben alkalmaznak a befogadó (nemzeti vagy helyi), nem roma társadalmak. Mindez egy olyan tudatalatti reakciónak tűnik, amelynek segítségével igyekeznek megőrizni szimbolikus tőkájukat: presztízsüket, mások általi elismerésüket, emberi méltóságukat és önbecsülésüket. Teszik ezt annak az alapvető emberi igénynek a kielégítésére, amelyet az egyik muzsikussal úgy fogalmazott meg egyszer, hogy „minden népnek, legyen az analfabéta vagy tanult cigány, szüksége van az önbecsülésre”¹¹.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Bauman, Zygmunt (1997). The making and unmaking of Strangers. In: Werbner, Pnina And Modood, Tariq (eds.): *Debating Cultural hybridity. Multicultural Identities and the Politics of Anti-Racism*. Zed Books, London.
2. Brubaker, Rogers (2005). The 'diaspora' diaspora. *Ethnic and Racial Studies* 28. (1), pp. 1–19. doi: 10.1080/0141987042000289997
3. Durst, Judit (2013). „It's better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary”: The „new wave” of Roma migration. In: Vidra, Zsuzsa (ed): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak case*. CEU-CPS, Budapest. pp. 203–248.
4. Elias, Norbert (1976). Towards a theory of established-outsider relations. In: Elias, Norbert – Scotson, John L. & Wouters, Cas 2008. *The Established and the Outsiders*. (The Collected Works of Norbert Elias, Vol. 4.) UCD Press, Dublin. pp. 1–36.
5. Garapich, Michal P. (2007). Odyssean Refugees, Migrants and Power – Construction of 'Other' within the Polish 'Community' in the UK. In: Reed-Danahay, Deborah – Brettel,

¹¹ Kalla Éva, személyes közlés.

- Caroline (eds.): *Immigration and Citizenship in Europe and the U.S. Anthropological Perspectives*. Rutgers University Press, New Brunswick.
6. Grill, Jan (2012). „It’s building up to something, and it won’t be nice when it erupts”: The making of Roma/Gypsy migrants in post-industrial Scotland. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology* (62), pp. 42–54.
 7. Hadas, Miklós (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom* 12. (2).
 8. Hajnal, László (2002). The Roma in Canada. Emigration from Hungary from the second half of the 1990s. In: Kovats, András (ed.): *Roma migration*. International Organization for Migration, Budapest, pp. 41–68.
 9. Kovats, András (2002). Migration among the Roma population in Hungary. In: Kovats, András (ed.): *Roma migration*. International Organization for Migration, Budapest, pp. 41–66.
 10. Láng, Judit (2012). *Hát, nem mindegy?* <http://www.commmunity.eu/2012/07/16/hat-nem-mindegy/>
 11. Levine-Rasky, Cecil (2012). Wo are you calling Bogus? Saying No to Roma Refugees. *Canadian Dimension Magazine*. September/October edition. 46. (5). <https://canadiandimension.com/articles/view/who-are-you-calling-bogus>
 12. Loyal, Steven (2011). A land of a hundred thousand welcomes? Understanding established and outsiders relation in Ireland. *The Sociological Review* 59. (3), pp. 181–201. doi: 10.1111/j.1467-954X.2011.01984.x
 13. May, David M. (2004). The Interplay of Three Established-Outsider Figurations in a Deprived Inner-City Neighbourhood. *Urban Studies* 41. (11), pp. 2159–2179. doi: 10.1080/0042098042000268393
 14. Okely, Judith (1983). *The Traveller Gypsies*. Cambridge University Press.
 15. Portes, Alejandro (2010). *Economic Sociology. A systematic inquiry*. Princeton University Press, Princeton.
 16. The Guardian (2013). *Slovakian Roma in Sheffield: 'This is a boiling pot ready to explode'*. The Guardian [online] 15 November 2013, <http://www.theguardian.com/uk-news/2013/nov/15/sheffield-page-hall-roma-slovakia-immigration>
 17. Vidra, Zsuzsa – Virág, Tünde (2012). Some hypothesis and questions on the new wave of Hungarian Roma migration to and from Canada. In: Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak case*. CEU-CPS, Budapest. pp. 129–162.